

O přechodníce

Alena A. Fidlerová

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

Akademická mluvnice (2: 153-154)

- „Přechodníky (transgresivy, T) vyjadřují slovesné významy (dějové nebo nedějové), které autor projevu hodnotí z hlediska dílčího komunikačního cíle jako druhotné (nemusí však jít o děje obsahově méně závažné), jako okolnostní určení děje VF. Jsou prostředkem hierarchizace dějů ... a zároveň komplexní (syntaktické) kondenzace.“
- „T současný ... je prostředkem ustupujícím, knižním, omezeným v podstatě na psané texty. ... T současného se užívá zejména v textech uměleckých (méně v textech odborných a publicistických), a to především tam, kde se uplatňuje schopnost hierarchizovat a kondenzovat (zvláště u sloves pohybu, pravení, myšlení a citového vnímání). Knižnosti T se může využívat i záměrně (v projevech slavnostních, v historické próze, k ozvláštňení jazyka, k humoristickému účinku).“
- „T předčasný je prostředek výrazně ustupující, výrazně knižní; jeho užívání je omezeno ... na literaturu odbornou (zvl. společenskovední) a uměleckou (zvl. historickou prózu), a to jen na některé autory.“

Grepl – Karlík (1986: 311)

- „V hovorovém jazyce se přechodníků téměř neužívá; v odborném jazyce jsou někdy potřebné jako prostředek syntaktické kondenzace. K oživení užívání přechodníků v poválečné době napomohla i ruština. Konvencionalizované jsou přechodníky např. v mezinárodních smlouvách: *Vysoké smluvní strany majíce na zřeteli... usilující o ...*“

Příruční mluvnice (337, 487)

- „Přechodníky slouží ke kondenzaci obsahu věty. Mají charakter knižní až archaický. Využívá se jich především v psaných projevech ve vyšším stylu odborném a uměleckém.“
- „Doplňk vyjadřující nějakou průvodní okolnost k hlavnímu ději/stavu se vyjadřuje přechodníkovou konstrukcí ... V hovorovém jazyce se přechodníků neužívá, v odborném stylu jsou někdy potřebné jako prostředek syntaktické kondenzace.“

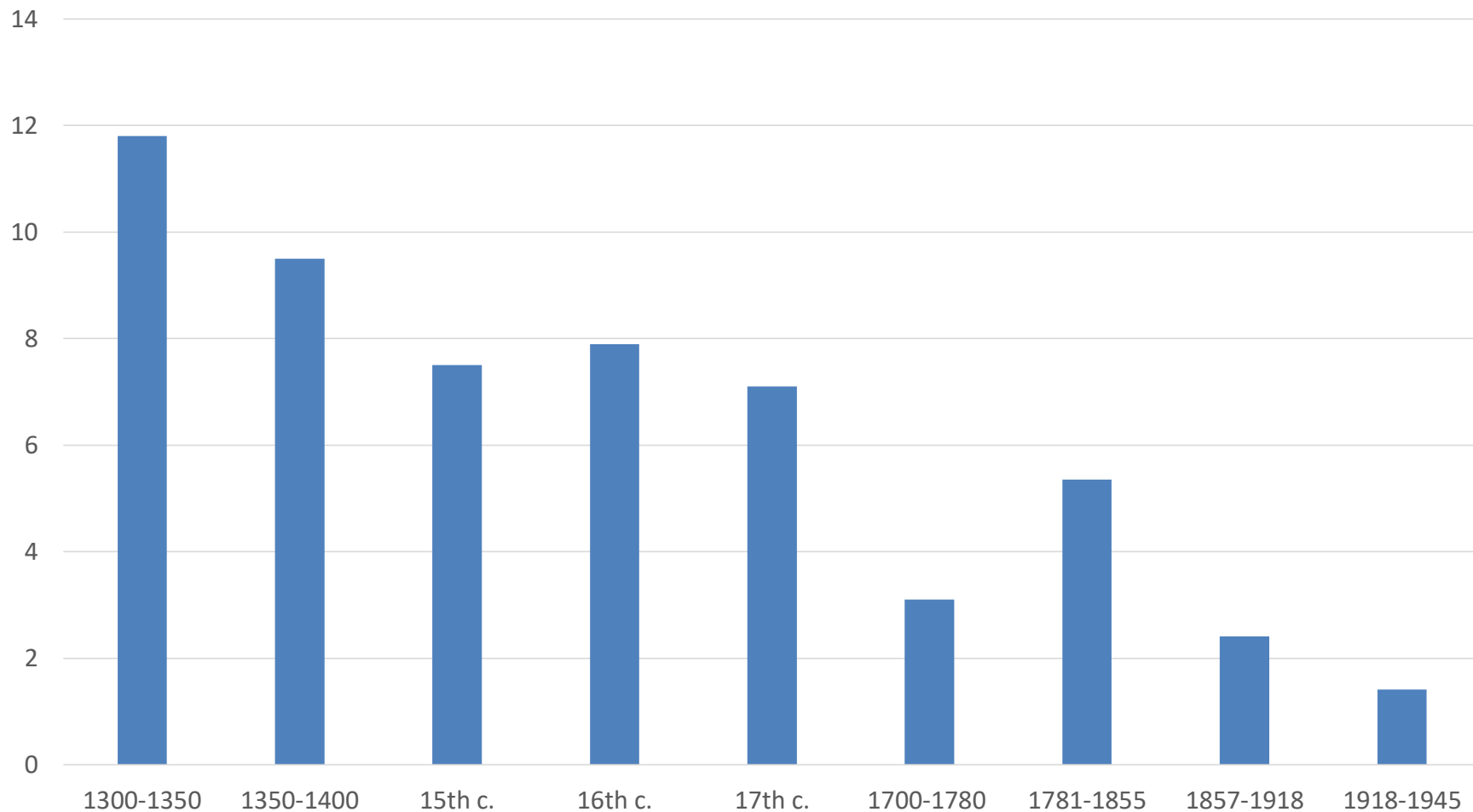
Literatura

- Dvořák, Emil, *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*, Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 1970.
- Dvořák, Emil, *Přechodníky v nové češtině*. Praha: Univerzita Karlova, 1978.
- Hubáček, Josef, Přechodníky v české próze J. A. Komenského. *Listy filologické* 121(3-4), 1998, 276-302.
- Klimeš, Lumír, Přechodníkové vazby v kronice Jana Norberta Zatočila z Loewenbrugku (1685), in: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 1–3, Slavica Pragensia VIII*, 1966, 101–106.
- Klimeš, Lumír, Přechodníky v historické próze 17. a 18. století, in: *Sborník Pedagogické fakulty v Plzni: Jazyk a literatura VIII*, Praha: SPN, 1968, 17-62.
- Klimeš, Lumír, Přechodníkové vazby v kronice Jana Norberta Zatočila z Loewenbrugku ve vydání z roku 1685 a 1819, *Listy filologické* 132(3-4), 2009, 379-395.

Dosavadní výzkum

- Poměrně staré práce, jen málo autorů, nezkoumáno z hlediska historické sociolingvistiky
- Autoři brali v úvahu několik faktorů ovlivňujících užívání přechodníků:
 - Morfologii (některé tvary jsou homonymní s tvary indikativu minulého přítentu nebo préterita)
 - Syntax (kompetice s jinými synonymními konstrukcemi)
 - Žánr a styl
- Autoři v zásadě pracují s rozlišením prózy **vyššího/středního stylu** a prózy **nižšího stylu blízkého mluvenému jazyku**
 - Případně reflektují osobnost a vzdělání autora, nikoli už adresáta

Procento přechodníků ze všech slovesných tvarů (Dvořák 1970)

14.-15. století

- Přechodníkové konstrukce byly v rámci složitého souvětí poměrně nezávislé
 - Blízce se vázaly na subjekt a měly poměrně volný vztah k predikátu
 - Byly důsledně kongruentní, k přísudku mohly být připojeny souřadící spojkou
- Funkce přechodníků byly postupně redukovány a vyjasňovány a jeho frekvence se snižovala
- Nejčastěji používány při vypravování dějů – nejvíce jich bývá v dynamických dějových částech textů
- Předpokládaný vliv cizích jazyků na výskyt přechodníků: latina pozitivní, němčina negativní

16. století

- Přechodník byl živý v mluveném i psaném jazyce
- Frekvence užívání přechodníků byla přibližně stejná v literatuře vysokého i nízkého stylu
 - v humanistické próze méně časté než je průměr pro prózu daného období
 - nejčastěji užívány v historické próze
 - Blahoslav: ambivalentní přístup (bohatství češtiny x některá užití jsou „veřtatní“)

16. století

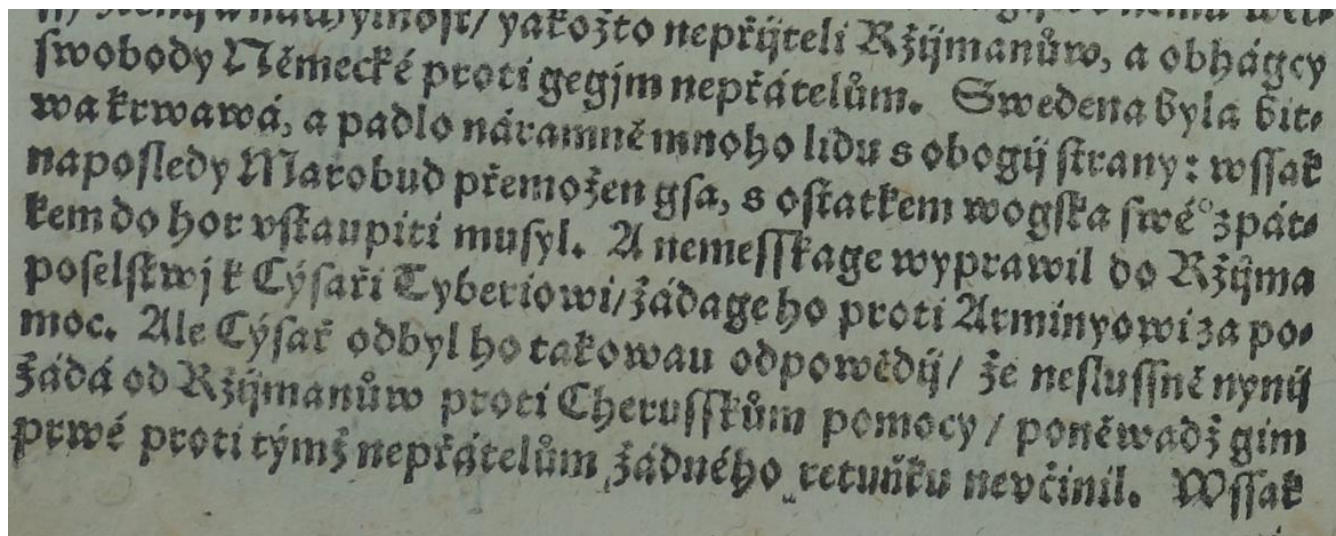
- V textech blízkých mluvenému jazyku
 - Závislost na subjektu se uvolňovala, a s ní i kongruence
 - Začínají převažovat rodově neutrální formy a pronikat i do psané prózy nižšího stylu
- V psané humanistické próze
 - Užívány pro překlad latinských participií, pro integraci složitého souvětí do jednoho celku a pro projasnění její struktury
 - Postupně byly těsněji integrovány do věty a posiloval se jejich vztah k predikátu
 - Vztah k subjektu zůstává pevný

Václav Hájek: Kronyka Česká (1541)

¶ Panna gedna w Zitawie / kteraž pro welikau Bolest kteruž miela w hlavie oslnu-
la / a niekoľik let nicz newidiela / kteraž když gedne noci snažnie se modlila Panu Bohu / a
potom vsnula / promluwilo knij nietco / a rzka / Kaž se westi do Prahy k Hrobu Swa-
teho Wacslawa / tu budess na swe ocy vzdrawena y oswijcena / Kteraž wstawssy ras-
no / Otcy swému a Mateřy to co gest gij oznameno wyprawowala / a oni wzdawssse
chwalu Pánu Bohu / poslali gi wuodcy gij zgednawssse do Prahy / Když pat byla

- Panna gedna w Zitawie/ kteraž pro welikau Bolest kterouž **miela**^{prét} w hlavie **oslnula**^{prét}/ a niekoľik let nicz **newidiela**^{prét}/ kteraž když gedne noci snažnie **se modlila**^{prét} Panu Bohu/ a potom **vsnula**^{prét}/ **promluwilo**^{prét} knij nietco/ a **rzka**^{přech}/ Kaž se westi do Prahy k Hrobu Swateho Wacslawa/ tu **budess** na swe ocy **vzdrawena** y **oswijcena**^{fut}/ Kteraž **wstawssy**^{přech} rano/ Otcy swému a Mateřy to co **gest** gij **oznameno**^{prét} **wyprawowala**^{prét}/ a oni **wzdawssse**^{přech} chwalu Pánu Bohu/ **poslali**^{prét} gi wuodcy gij **zgednawssse**^{přech} do Prahy/
- Dvořák 1970: celkově 15,2 % přechodníků

Daniel Adam z Veleslavína: Kronyky Dwě (1585)

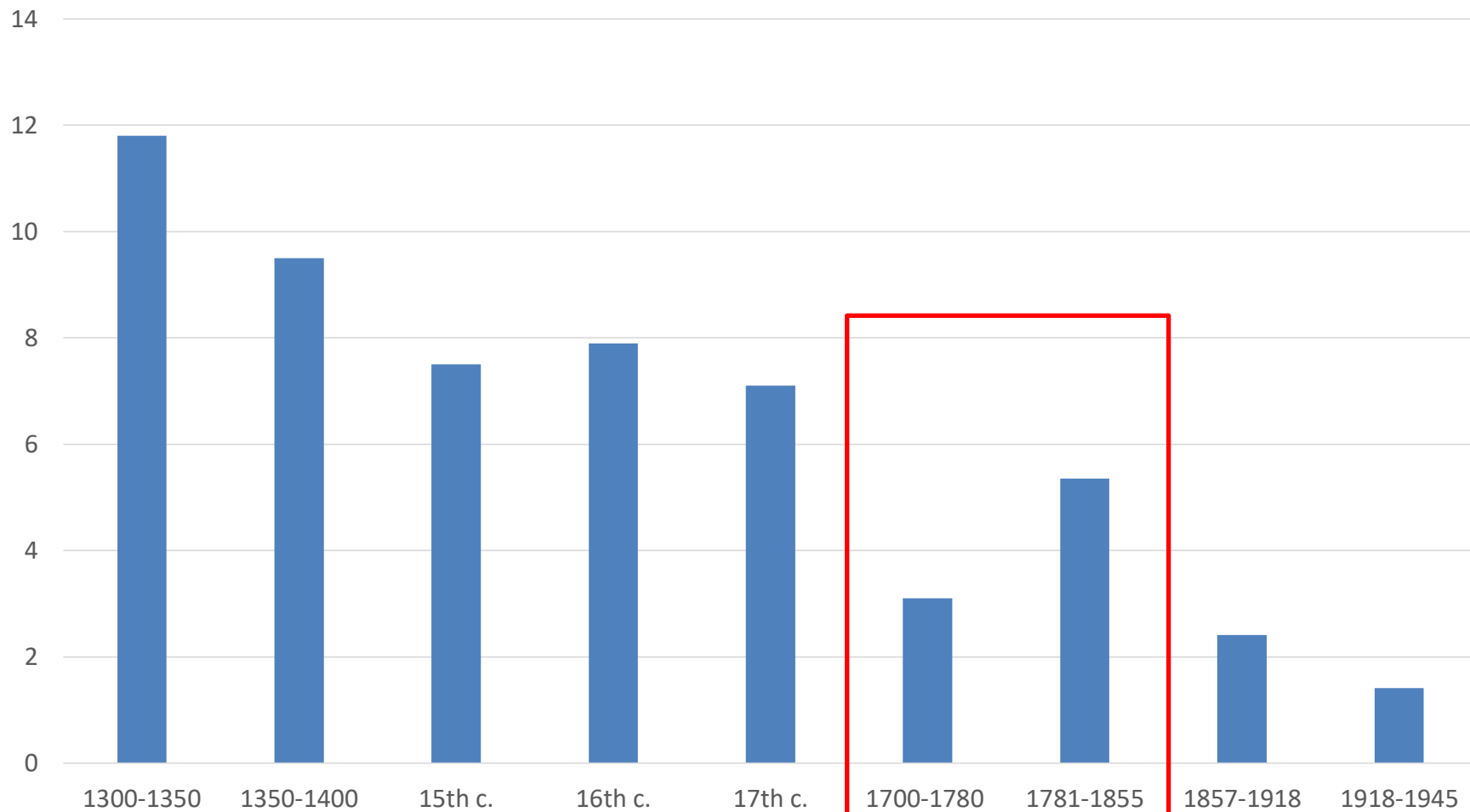

- **Swedena byla**^{prét} bitwa krvawá, a **padlo**^{prét} náramně mnoho lidu s obogij strany: wssak naposledy Marobud **přemožen gsa**^{přech}, s ostatkem wogška swé° zpátkem do hor vstaupiti **musyl**^{prét}. A **nemesskage**^{přech} **wyprawil**^{prét} do Ržjma poselstw j k Cýsaři Tyberiowi/ **žádage**^{přech} ho proti Arminyowi za pomoc. Ale Cýsař **odbyl**^{prét} ho takowau odpovědij/ že neslussně nynij **žadá**^{préz} od Ržjmanůw proti Cherusstům pomocy/ poněwadž gim prwé proti týmž nepřítelům žádného retuňku **nevcinil**^{prét}.
- Dvořák 1970: celkově 6,1 % přechodníků

17. století

- Pokračovala tradice humanistických kondenzovaných komplexních souvětí s přechodníkovými konstrukcemi
- Frekvence přechodníků klesala, zejména v textech blízkých mluvenému jazyku, vysoká zůstávala v historické próze (v Beckovského Poselkyni je jich více než u Hájka, 17,2 %)
- Gramatiky si většinou přechodníku cenily jakožto prostředku, díky němuž čeština vyniká nad jiné jazyky
- Literatura vysokého stylu a gramatiky vyžadovaly kongruenci
x
- V mluveném jazyce kongruence prakticky vymizela
- Do literatury nižšího stylu pronikalo stále více nekongruentních forem

Procento přechodníků ze všech slovesných tvarů (Dvořák 1970)

18. století

- Gramatiky si přechodníku i nadále cení
- Frekvence přechodníku klesá v textech blízkých mluvenému jazyku (upřednostňovány jsou vedlejší věty), relativně vysoká zůstává v historické próze (prostředek kondenzace)
- Dvořák připisuje klesající četnost přechodníku velmi malému podílu textů vysokého stylu v dobové produkci
- Ale přechodníky jsou nadále užívány i v některých narativních textech nižšího stylu, především rukopisných, které nebyly Dvořákem analyzovány
- Kongruence nadále ustupuje, i když ji gramatiky vyžadují
 - Izolovaný pokus standardizovat jedinou formu pro všechny rody i čísla: Jan Václav Pohl
 - Vzhledem k jeho pozici v rámci české filologické komunity odsouzeno k neúspěchu

Martin von Cochem: Weliký žiwot Krysta Pána (1759)

swým přigemného býti. Pro welikau pak uctiwost wssým způsobem na sebe pozor dáwali/ aby ges mu nic nerozkazowali; Když pak někdy z nenadánj něco mu vdělat poručili; tehdy to neyswětěgssj Dítě za welikau milost sobě pokláda lo/ že může w něčem Rodičům swým poslauziti. Když někdy swatý Jozeff z nenadání nětco takowého z vst wypustil/ tehdy y hned srdečně se vlekl / a sám k sobě řekl: Můg Bože/ co pak gá myslim/ že poraučjm Pánu a Bohu mému mně slauziti! Protož y hned ten dobrý Muž. wssecken se zarděl / a zahanbil/ a ssel sám to co poručil/ wykonati /

h h h z nati /

- Pro welikau pak uctiwost wssým způsobem na sebe pozor **dáwali^{prét}**/ **aby** gemu nic **nerozkazowali^{kond}**; Když pak někdy z nenadánj něco mu vdělat **poručili^{prét}**; tehdy to neyswětěgssj Dítě za welikau milost sobě **pokládalo^{prét}**/ že **může^{préz}** w něčem Rodičům swým poslauziti. Když někdy swatý Jozeff z nenadání nětco takowého z vst **wypustil^{prét}**/ tehdy y hned srdečně **se vlekl^{prét}**/ a sám k sobě **řekl^{prét}**: Můg Bože/ co pak gá **myslím^{préz}**/ že **poraučjm^{préz}** Pánu a Bohu mému mně slauziti! Protož y hned ten dobrý Muž wssecken **se zarděl^{prét}**/ a **zahanbil^{prét}**/ a **ssel^{prét}** sám to co **poručil^{prét}**/ wykonati/

Josef Ceregetti: Historia chrudimská (1771)

J Tak y toho doložiti musym, že gistá Děwěčká Helena Skákalikowa tak nazwaná Magice tu gednoho ztech Mosskwanu zasweho mileho, aten gi nato namluwic, aby s nimy od Marssyrowala, a když do Mosskawi přigdou že gi sobě wozme, wčemž He

lena geho uposlechssi, a hned ten den před marssem přissla na Děkanstwy, a žadagice tehdegssyho pana Děkana Zwłkánowa aby gi za sstiaastnou hodinku zwoniti dáti dowolil, pan Děkan ale nemoha tomu porozuměti, řekl: kčemu potřebuge zwoněni poněwadž zdrawá a čerstwá gest a gesstě ne umirá, Hlačež ona zase odpowědla, že gest so

- Tak y toho doložiti **musym**^{préz}, že gistá Děwěčká Helena Skákalikowa tak nazwaná **Magice**^{přech} tu gednoho ztech Mosskwanu zasweho mileho, aten gi nato **namluwic**^{přech}, a **by** s nimy **od Marssyrowala**^{kond}, a když do Mosskawi **přigda**^{fut} že gi sobě **vezme**^{fut}, wčemž ho Helena geho **uposlechssi**^{přech}, a hned ten den před marssem **přissla**^{prét} na Děkanstwy, a **žadagice**^{přech} tehdegssyho pana Děkana Zwłkánowa a **by** gi za sstiaastnou hodinku zwoniti dáti **dowolil**^{kond}, pan Děkan ale **nemoha**^{přech} tomu porozuměti, **řekl**^{prét}: kčemu **potřebuge**^{préz} zwoněni poněwadž zdrawá a čerstwá **gest**^{préz} a gesstě ne **umirá**^{préz}.

Národní obrození

- Nárůst výskytu přechodníků Dvořák vysvětluje jako důsledek snahy napodobovat humanistické vzory a nárůstu podílu textů vysokého stylu
- Přechodníky
 - fungovaly jako elitní prostředek historicky orientovaných autorů
 - ale také byly používány jako pozůstatek starší psané tradice
 - Mohly být poměrně četné v textech neelitních autorů, kteří je často používali „nesprávně“
 - nepoužívaly se v mluveném jazyce, a proto začaly být odmítány autory, kteří se na něj orientovali jako na svůj vzor
 - Stále více byly považovány za charakteristické pro nekultivovaný způsob psaní cizí „přirozenému jazyku“, a proto byly někdy zesměšňovány

Václav Hájek: Kronyka Česká(1541)

¶ Panna gedna w Zitawie / kteraž pro welikau Bolest kteruž miela w hlawie oslnu-
la / a niekoľik let nicz newidiela / kteraž když gedne noci snažnie se modlila Panu Bohu / a
potom vsnula / promluwilo knij nietco / a rzka / Kaž se westi do Prahy k Hrobu Swa-
teho Wacslawa / tu budešs na swe ocy vzdrawena y oswijcena / Kteraž wstawssy ras-
no / Otcy swému a Mateřy to co gest gij oznameno wyprawowala / a oni wzdawssse
chwalu Pánu Bohu / poslali gi wuodcy gij zgednawssse do Prahy / Když pat byla

- Panna gedna w Zitawie/ kteraž pro welikau Bolest kterouž **miela**^{prét} w hlawie **oslnula**^{prét}/ a niekoľik let nicz **newidiela**^{prét}/ kteraž když gedne noci snažnie **se modlila**^{prét} Panu Bohu/ a potom **vsnula**^{prét}/ **promluwilo**^{prét} knij nietco/ a **rzka**^{přech}/ Kaž se westi do Prahy k Hrobu Swateho Wacslawa/ tu **budess** na swe ocy **vzdrawena** y **oswijcena**^{fut}/ Kteraž **wstawssy**^{přech} rano/ Otcy swému a Mateřy to co **gest** gij **oznameno**^{prét} **wyprawowala**^{prét}/ a oni **wzdawssse**^{přech} chwalu Pánu Bohu/ **poslali**^{prét} gi wuodcy gij **zgednawssse**^{přech} do Prahy/
- Dvořák 1970: celkově 15,2 % přechodníků

František Martin Pelcl: Nowá Kronyka Česká (1796)

Roku toho při slawnosti sw. Panny Mar-
kety přissli do Czech něgacy Němcy pod způ-
sobem welikého náboženstwj a vtrpenj, ob-
nažené hřbety, a zakryté twáři magjce, geden
každý se bičem whřbet mrskal, a bylo gich
okolo třj set, starých y mladých, a geden
před njmi chodil skostelnj korauhwj a zpjwal
pjsně Německé. Czechowé, ač gjm nemnoho
rozuměli, mnozý wssak se gjm přitowaryssili,
také y některé ženy, a diwjce se přjsnému po-
kánj, kteréz, gakž prawili, činili, hogné gjm
almužny dáwali. Dne gednoho bylo Karlo-

- Roku toho při slawnosti sw. Panny Markety přissli^{prét} do Czech něgacy Němcy pod způsobem welikého náboženstwj a vtrpenj, obnažené hřbety, a zakryté twáři magjce^{přech}, geden každý se bičem whřbet mrskal^{prét}, a bylo^{prét} gich okolo třj set, starých y mladých, a geden před njmi chodil^{prét} skostelnj korauhwj a zpjwal^{prét} pjsně Německé. Czechowé, ač gjm nemnoho rozuměli^{prét}, mnozý wssak se gjm přitowaryssili^{prét}, také y některé ženy, a diwjce se^{přech} přjsnému pokánj, kteréz, gakž prawili^{prét}, činili^{prét}, hogné gjm almužny dáwali^{prét}.

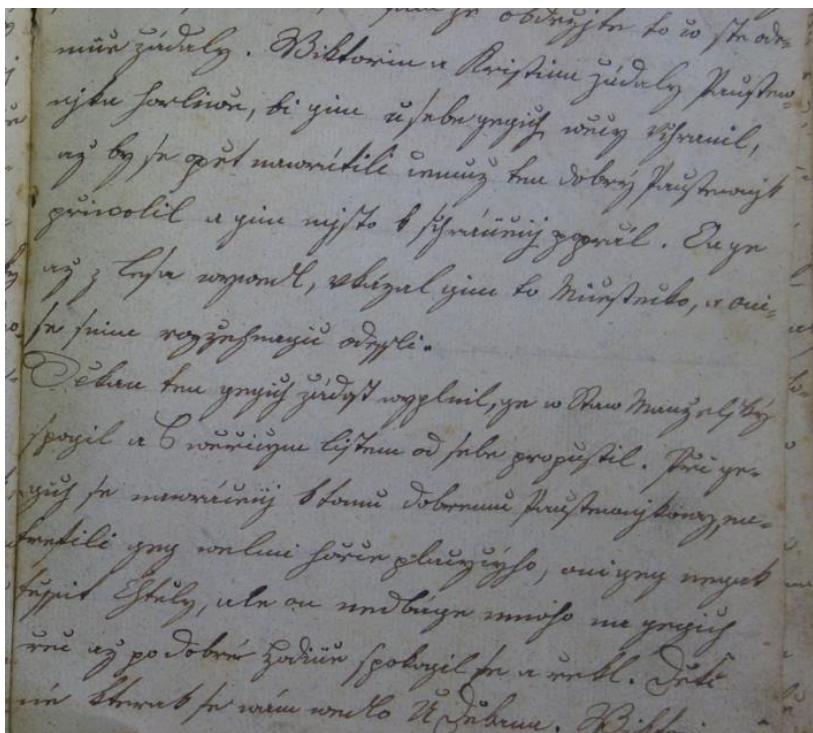
F. J. Vavák: Paměti (1794)

Já byv¹¹⁾ tam od jednoho pana měšťana, přijmím Kurze,¹²⁾ taky k obědu pozván a viděv, že jak duchovní, tak měšťané čest tomu nejvyššímu pastýři prokazují, po tom obědě taky [j]sem na pospěch jménem všech nás sprostých ovčiček tytohle veršíky způsobil:

[207] To napsav¹⁾ šel [j]sem na děkanství, kdež v průjezdu jednoho lokaje napadna, žádal [j]sem ho, aby to dal knížeti a musil mu to do němčiny přeložiti, z čehož on se prý těšil.

- Já **byv** tam od jednoho pana měšťana, přijmím Kurze, taky k obědu **pozván**^{přech} a **viděv**^{přech}, že jak duchovní, tak měšťané čest tomu nejvyššímu pastýři **prokazují**^{préz}, po tom obědě taky **(j)sem** na pospěch jménem všech nás sprostých ovčiček tytohle veršíky **způsobil**^{prét}:
- To **napsav**^{přech} **šel (j)sem**^{prét} na děkanství, kdež v průjezdu jednoho lokaje **napadna**^{přech}, **žádal (j)sem**^{prét} ho, **aby** to **dal**^{kond} nahoře škramnickému panu faráři, což když on **dostav**^{přech} **podal**^{prét} to knížeti a **musil**^{prét} mu to do němčiny přeložit, z čehož on **se** prý **těšil**^{prét}.

Černej Honza (neznámý autor, počátek 19. století)

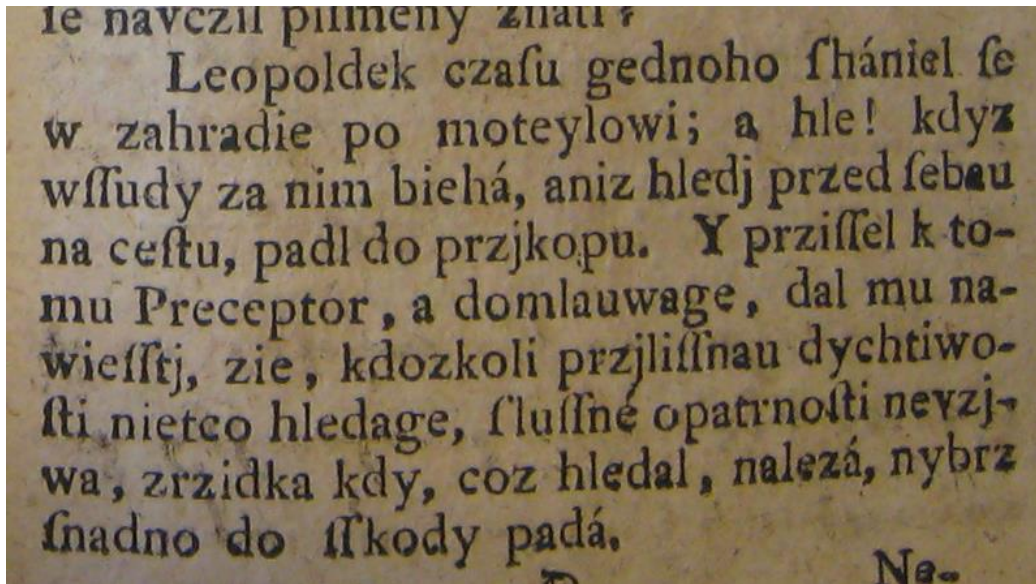
- Wiktorin a Kristina **žádaly**^{prét} Paustewnjka horliwě, **bi** gim u sebe gegich wěcy **vchranil**^{kond}, až **by se** opět **nawrátili**^{kond} čemuž ten dobrý Paustewnjk **přiwoil**^{prét} a gim mjsto k schráňěj **popřál**^{prét}. On ge až z lesa **wywedl**^{prét}, **vkázal**^{prét} gim to Mňestečko, a oni **se** snim **rozžehnagic**^{přech} **odessli**^{prét}.
- Děkan ten gegich žádost **wyplnil**^{prét}, ge w Staw Manželský **spogil**^{prét} a S wěřicym listem od sebe **propustil**^{prét}. Při gegich se nawrácenj ktomu dobremu Paustewnjkowy, **natrefili**^{prét} geg welmi hořce placycýho, oni geg negak těssit **Chtěly**^{prét}, ale on **nedbáge**^{přech} mnoho na gegich řeč až po dobré Hodiňě **spokogil se**^{prét} a **řekl**^{prét}. Děti mé kterak **se** wám **wedlo**^{prét} U Děkana.

Jan Tomsa: Jak to bylo, když se u vás sswec topil (1793)

hodeg ga Powydał gohanesog Podegmu hač aonmu
zahacžyl PodPass aonse toho haču hytyl strhneho
dolu aonczely Podwodu any wydet nebylo Pržy-
tahneho krazy ga hladal ruku Pomoh gsem nahraz
wytahnout dwaho wedem domu czely Pržetuhly
musel hodyt Posetnyczy ass serozržyl Nel sem ho.

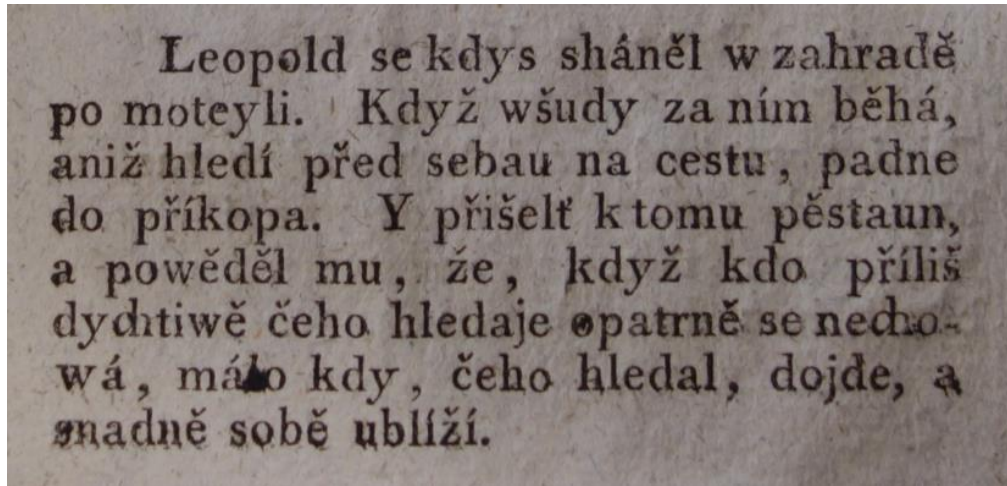
- ga **Powydał**^{prét} gohanesog Podegmu hak aonmu
zahacžyl^{prét} PodPass aon**se** toho haku **hytyl**^{prét}
strhne^{préz} dolu aonczely Podwodu any wydet
nebylo^{prét} **Pržytahne**^{préz} krazy ga **hladal**^{prét} ruku
Pomoh gsem^{prét} nahraz wytahnout dwaho **wedem**^{préz}
domu czely Pržetuhly **musel**^{prét} hodyt Posetnyczy ass
serozržyl^{prét}

Slabikář (překlad František Jan Tomsa, 1778)

- Leopoldek czasu gednoho **shániel se^{prét}** w zahradie po moteylowi; a hle! kdyz wssudy za nim **biehá^{préz}**, aniz **hledj^{préz}** na cestu, **padl^{prét}** do przkopu. Y **przissel^{prét}** k tomu Preceptor, a **domlauwage^{přech}**, **dal^{prét}** munawiesstj, zie, kdozkoli przjissnau dychtiwosti, nietco **hledage^{přech}**, slusné opatrnosti **nevzjwa^{préz}**, zrzidka kdy, coz **hledal^{prét}**, **nalezá^{préz}**, nybrz snadno do škody **padá^{préz}**.

Slabikář (překlad František Jan Tomsa, 1800)

- Leopold **se** kdys **sháněl**^{prét} w zahradě po moteyli. Když wšudy za ním **běhá**^{préz}, aniž **hledí**^{préz} před sebau na cestu, **padne**^{préz} do příkopa. Y **přišel**^{prét} k tomu pěstau a **powěděl**^{prét} mu, že, když kdo příliš dychtiwě čeho **hledaje**^{přech} opatrně **se nechowá**^{préz}, málo kdy, čeho **hledal**^{prét}, **dojde**^{préz}, a snadně sobě **ublíží**^{préz}.

Mácha: Cikáni (1835, vydáno 1857)

- „Rovněž v útvaru *přechodníku* si Mácha libuje do té míry, že ho užívá i mimo hranice jeho oprávnění, totiž i v řeči nevzdělaného Bárty a židovy služky Judyty, i v důvěrném pohovoru úředníků. Psychologicky odůvodněn je přechodník v souvislé řeči lidí vyšší duševní kultury, hlavně v jejich projevech písemných, kde může být vyprávění rozmyslně zhušťováno.
- Mácha si přivlastňuje všechny výrazové prostředky, dodávající básnickému líčení dynamické vlnivosti, využívá plně každé příležitosti k uplatnění přechodníku. Písemná zповěď prudkého, temperamentního Giacoma i zповědní list Valdemara, psaný tónem hodně věcným, jsou přímo nabity přechodníky...“

(Marie Hruběšová, 1936: 13)

Josef Kouba: O přechodnících a příčestích (1857)

- „K zvláštnostem jazyka českého patří užívání přechodníkův a příčestí hojnější a častější, než v kterémkoli jiném jazyku evropském. V obecné mluvě se jich ovšem neužívá; **zaslechneme-li přece někdy těchto tvarův z úst lidu obecného, shledáme snadno, že jsou spisův čítaných části, v paměti utkvělé;** na př. *Léhaje vstávaje chválím Hospodina.* -- Velmi často ale přicházejí v řeči spisovné, kteráž jimi zvláštní stručnosti, jadrnosti a obratnosti nabývá.“

Přechodníky v 18. a raném 19. století

Elitní texty psané vzdělanými autory, kteří vědomě napodobovali klasické vzory ze 16. a 17. století s cílem znovu oživit kultivovaný jazyk „zlatého věku“ jakožto základ pro moderní češtinu (tyto texty si vědomě vybrali jako své vzory)

- orientováni na budoucnost, pocit (částečné) diskontinuity

Neelitní texty psané nepříliš vzdělanými autory, kteří napodobovali starší texty, jež považovali za tradiční vzory (jediné vzory, které měli k dispozici)

- udržování tradice, pocit kontinuity
- s rozvojem školství takových autorů přibývá
- „nadměrné“ užívání bylo kritizováno elitami

Autoři orientovaní na mluvený jazyk jakožto základ pro standardizaci moderní češtiny

- orientováni na budoucnost, zpočátku jen malý vliv, ale později tento přístup sílil

Závěr

- Nárůst frekvence přechodníků na počátku 19. století
 - Jak díky vzdělaným, autorům píšícím vyšším stylem, tak i méně vzdělaným autorům napodobujícím starší vzory
- Možné příčiny ústupu přechodníků
 - Vnímány jak neživotný archaismus, cizí mluvené řeči
 - Vnímány jako prostředek typický pro nekultivovaný jazyk méně vzdělaných autorů (patrně i mluvený)
 - Pod dvojitým tlakem – prostředky stylově zároveň „příliš vysoké“ a „příliš nízké“

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

Děkuji za pozornost.

alena.fidlerova@ff.cuni.cz

